

УКРАЇНСЬКЕ, УКРАЇНОЗНАВЧЕ, УКРАЇНОЗНАВСТВО: ПОНЯТІЙНЕ ТА ІСТОРІОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

Валентина ПІСКУН

доктор історичних наук,

завідувач відділу джерел з новітньої історії України

Інституту археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського

Розпрацювання термінологічного апарату й історіософське осмислення понять «українське», «українознавче», «українознавство» сягає XIX ст. Саме тоді поняття «українське» виходить із вузьких рамок інтелектуального спілкувального кола та поступово опановує різні сфери вжитку. І якщо М. Максимович намагався позбутися свого «малоросійства» [1], М. Костомаров описував «Две русские народности» [2], то М. Грушевський чітко термінологічно окреслив своє достоту визначене бачення навіть самою назвою статті «Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви в них основних питань українознавства» [3] та дав розгорнутий аналіз здобутків попередників у царині дослідження українознавства [4].

У своїй доповіді я намагатимуся дотримуватися термінологічного плюралізму як такого. Виходячи з того, що попри всі намагання дослідників вписувати в методологічні засади «об'єктивність», дозволю собі наголосити на своїй суб'єктивності щодо нижчевикладеного.

Сутність ось уже понад 20-річних дискусій навколо українознавства можна звести до наступного: 1) термінологічні дискусії щодо визначення поняття «українознавство»; 2) хронологічні межі етапів розвитку українознавства як такого; 3) найскладніше – визначення об'єкта, предмета і предметного кола науки й навчальної дисципліни.

Ще у 2001 р. у статті «Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи» [5] автор зробила аналіз методологічних підходів до вивчення українознавства, охарактеризувала проблеми, навколо яких ведуться дискусії, та дала визначення предмета і об'єкта дослідження українознавства. Зокрема, було також констатовано, що «чітке й категоріально визначене поняття предмета знаходимо у працях В. Крисаченка» [6]. Згодом ці теоретичні напрацювання лягли в основу подальших теоретичних розробок, здійснюваних в Центрі українознавства упродовж 2000–2010 рр. [7], а також стали підґрунтям для написання посібника «Українознавство» [8].

Паралельно в Науково-дослідному інституті українознавства відбувалися дослідження, що базувалися на концепції П. Кононенка. В її основу було покладено такі засади: 1) українознавство як інтегративна система знань базується на концентрах: Україна – етнос, Україна – природа, екологія, Україна – мова, Україна – нація та Україна – держава, Україна – культура; 2) українознавство розглядається як галузь науки та державної політики [9].

Передовсім зосереджусь на деяких визначальних для українознавства термінах. Термін «українське», на мій погляд, охоплює виявно спрямоване у дослідженнях, побутуванні, образності й

мисленневості виявлення з-поміж розмаїття ціннісних установок того особливого в культурі й науці, що позиціонує тих, хто відносить себе до українців і засвідчує їхню самобутню інакшість. Воно, з одного боку, пов'язане з появою терміна «Україна» (XI ст.), а з іншого – уконституюється як прикметник з кінця XVIII – XIX ст. А отже, все, що пов'язане з територією, етносом і його самовиявом у традиціях, культурі, освіті й науці, ідентифікується з терміном «українське», причому трансформація від «малоруського, руського до українського» як у свідомості людей, так і в осмисленні науковцями тривала понад 100 років.

Термін «українознавче» нині вживається в доволі розмаїтому суголоссі з термінами «українознавче дослідження», «українознавча освіта», «українознавчі студії» тощо. Під «українознавчим» ми розуміємо будь-яке дослідження, яке так чи інакше в своєму змісті торкається таких сутностей, як «Україна» й «українці» у часі і просторі, та охоплює процеси інституціоналізації (в тому числі й самі інституції, їх творення та діяльність).

Тут слід розуміти, що поява самого терміна «українознавче» як спрямовано визначального виникло значно пізніше, ніж інтенції про об'єкт (Україну й українців). Як відомо, інтенція – це суб'єктивна спрямованість на певний предмет. Будь-який текст є продуктом мисленневих процесів його авторів, відтак містить одну або більше інтенцій різної спрямованості. Отже, появу «Малороссийских песен» (1827) М. Максимовича, видання Миколою Маркевичем «Истории Малороссии» і навіть Шевченкові поетичні історичні відпосилання («Стоїть в селі Суботові», «Кавказ»,

«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» та ін.) розглядаємо як своєрідні інтенції, що підготували ґрунт для появи українського контенту в науці.

Дискусії про «українознавство» тривають в українській науці понад 20 років. Їх можна розділити за такою ознакою: 1) науковці історики, філологи принципово не поділяють думки про існування окремої науки і навчальної дисципліни «Українознавство» (Я. Ісаєвич, В. Яременко); 2) ті науковці, які вважають, що інтегративна наука можлива, проте не поділяють концепції, розробленої П. Кононенком (Л. Винар, В. Крисаченко, О. Мостяєв, В. Піскун та ін.); 3) науковці, які продовжують розробляти теорію й методологію українознавства на засадах концепції П. Кононенка (Я. Калакура, Л. Токар, О. Гомотюк, А. Санченко, В. Грон та ін.). Особливо дискусивними щодо визначення «українознавства» є узагальнення (а почасти й повтори із праць П. Кононенка та інших науковців) у роботах О. Гомотюк. Зокрема, у працях авторки спостерігається методологічний дисбаланс. З одного боку, вона наголошує на тому, що «українознавство як компонент науки і освіти, базуючись на національних традиціях і спадщині минулого, органічно засвоюючи цінності європейської та світової цивілізації, відіграє дедалі більшу роль у динамічних процесах трансформації українського суспільства» [10]. А з іншого – визначаючи предмет дослідження, пише, що «предметом роботи визначено процес визрівання, становлення і тенденції розвитку наукових основ українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців» [11], а далі пише про те, що

«виокремлено українознавчий компонент у структурі всієї науки». І зовсім не зрозумілим є вживання щодо розуміння українознавства «як інтегрованої системи знань» [12]. До того ж авторка застосує терміни без їх тлумачення.

Отже, не вдаючись у подальший деталізований аналіз визначення поняття іншими авторами, пропоную власний погляд на проблему. **Українознавство** розглядаємо як систему знань про Україну як територію та українців як народ, котрий є носієм культурної традиційності і творцем знань про самого себе, довкілля та є також об'єктом для спостереження, описування його іншими ближчими сусідами чи народами, які жили віддалено, проте інформаційно їхні повідомлення розширили уявлення світу про українців.

Ще одна проблема, навколо якої тривають дискусії, – періодизація розвитку українознавства. Як відомо, періодизація є одним із дослідницьких методів. У сучасному українознавстві існує декілька підходів до його періодизації. Так, П. Кононенко виділив шість етапів розвитку українознавства, що хронологічно охоплюють періоди від IV століття після Різдва Христового і до сьогодні [13]. Така модель періодизації відповідає концептуальним підходам бачення українознавства, розробленим ним же.

Дослідник Я.Калакура вважає, що зародження, становлення і розвиток українознавства охоплює період близько двох тисяч років, у межах яких він виділив вісім етапів розвитку українознавства. Автор розробив критерії періодизації стосовно українознавства. Це, зокрема, співвіднесення історії України і світу; визначальні в історії України події; осмислення принципово нових змін у

суспільному житті; заснування українознавчих осередків, наукових інституцій; поява таких дослідницьких праць, які стали важливою віхою у формуванні нових знань про Україну і українців. Окрім того, дослідник зазначає, що «українознавство здебільшого спирається на схеми історичної періодизації, насамперед ті, які використовуються для періодизації української історіографії» [14].

Констатуємо, що упродовж значного відтинку історичного часу українці накопичували знання про самих себе та територію свого проживання. Вони так само ознайомлювалися і з інформацією інших народів про себе, оцінювання ними рівня розвитку культури та способів поведінки українців. У процесі накопичення знань та їх засвоєння створювалися відповідні історичні схеми, малювалася картина побуту українців та окреслювалася їхня межовість у просторі. Зрештою, на більш пізніх етапах розвитку створювалися різноманітні концепції: про походження українців, особливості процесу державо- та націєтворення, їхнього контактування із зовнішнім світом.

Накопичення знань розглядаємо як довготривалий процес, що своїм підґрунтям має певні складові. 1) *Усне передавання інформації про своїх предків, територію розселення та традиційну культуру (міф, казка, пісня, колядки, щедрівки).* 2) *«Матеріалізоване» уявлення про світ, що знайшло відображення в археологічних знахідках (наприклад, зображення календарів, орнаментів, посуду тощо).* У XIX ст. ляже в основу «уречевленого образу» України й українців у приватних колекціях та музейних збірках. 3) *Власна писемна традиція.* 4) *Повідомлення іноземних авторів про*

українців та їхніх предків, території поселення. 5) Зображення України на картах, створюваних у різних кутках світу. 6) Портретна галерея представників українського народу, яка яскраво виразняється у добу бароко і в подальшому модифікується відповідно до рівня розвитку цивілізації та її технологічних здобутків. 7) Місцепоселенська та містобудівна традиції в українців, що виражаються в способах поселення, облаштування (включаючи й пам'яткопредставлення) та застосування технологій.

Загалом виокремлюємо два етапи в розвитку українознавства. Перший етап – це накопичення знань про Україну й українців, що узагальнюються нами як етап становлення і розвитку **фактажного українознавства**. Його хронологію можна окреслити від найдавніших часів до другої половини XIX ст. Другий етап – з другої половини XIX ст. до сьогодні. Тобто від появи перших концептуальних розробок про українознавство як науку та його інституювання в сучасній Україні.

Базові чинники формування цілісності українознавства

Українознавство як таке формується на основі накопиченого в попередній період різноманітного знання у галузевих сферах: фольклорі, філології, історії, етнології, філософії, географії та картографії, мистецтвознавстві тощо. Проте узагальнення знань про Україну й українців не є виключно сукупністю здобутків окремих наук. Українознавство постає на таких базових засадах, які забезпечують його цілісність:

1) систематизація знання про територію України від давнини до сьогодення як про життєвий простір українців;

2) концептуалізація схеми історичного процесу та введення в його контекст українців;

3) культурно-буттєва представленість українців у розмаїтті форм самовираження та особистісно-поведінкових виявах, що позиціонується як українськість;

4) політична самореалізація спільноти, що реалізується у формі найвищої самоорганізації суспільства – незалежній державі.

Все означене вище постулюється у концептуальне визначення *українського світу*. *Український світ* – це ідейно-культурна парадигма, що витворюється українцями як система реагування на світ довільний та особливості його бачення, відчуття єдиного покликання у творенні власного буття.

Отже, підсумовуючи, констатуємо, що українознавство як інтегративна наука, що сформувалася упродовж XX – початку XXI ст., має свій об'єкт і предмет, проте його структурування йде не за аспектним принципом, а за об'єктним. Окрім того, досліджуючи українців як етнос, спільноту, націю й форми їхньої самоорганізації, українознавство акцентує увагу на суб'єктності українців в історії цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимович М. История древней русской словесности. Кн. 1. – К.: Унив. тип., 1839. – 226 с.; Його ж: Начатки русской филологии: Об отношении русской речи к западнославянской. Кн. 1. – К.: Тип. Ф. Гликсберга, 1848. – 211 с.
2. Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – СПб., 1861. – №3. – С. 33–80.
3. Праця Михайла Грушевського п.н. «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов

- україноведення» спершу була видрукована у виданні *Український народ в его прошлом и настоящем*, том I, С.-Петербург, 1914. – С. 1–36. Опублікована в українському перекладі // *Український історик*. – 1989. – Ч. 1–3 (101–103). – С. 82–91; 1990. – Ч. 1–4. – С. 28–44. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:bw9C_VAloY0J:shron.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Rozvytok_ukrainskykh_doslidzhen_u_XIX_stolitti.pdf+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua
4. Грушевський Михайло. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них питань українознавства // *Український історик*. – 1989. – Ч.1–3 (101–103). – С. 82.
5. Піскун В. Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи / *Українознавство в системі вищої освіти: збірник наукових праць*. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – С.5–13.
6. Крисаченко В.С. Україна в цивілізованому світі / *Українознавство: хрестоматія-посібник* у 2-х кн. – Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – С. 7.
7. Піскун В. З історії розвитку українознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: інституційні та науково-дослідні аспекти (2000 – 2009 роки) // *Українознавство. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. – 2010. – № 14. – С. 6–10.
8. *Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* / За ред. М.І. Обушного. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 672 с.
9. Кононенко П.П. *Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку / Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. Матеріали Першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства»*. – К.: Вид. поліграфічний центр «Київський університет», 1993. – С. 9 – 11.
10. Гомотюк О.Є. Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 09.00.12 – українознавство. – К., 2008. – С. 1.
11. Там само. – С. 2.
12. Там само. – С. 4.
13. Кононенко П. *Українознавство*. – К., 1996; Його ж. *Періодизація українознавства // Українознавство*. – 2007. – № 1. – С. 54–55.
14. Калакура Я. *Періодизація як дослідницький метод в українознавстві // Калакура Я. Історичні засади українознавства*. – С. 31; Калакура Я. *Новітнє українознавство в джерельному та історіографічному вимірах // Українознавство*. – 2008. – № 4. – С. 40–44.